

Επιστημονικό συνέδριο
«Ο Γκράμσι στις κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία»
30 Νοέμβρη – 1 Δεκέμβρη 2007

Κέντρο Πολιτικών Ερευνών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Εισήγηση

Όταν ο Τρότσκι συνάντησε τον Γκράμσι –
Μια συγκριτική ανάγνωση των *Προβλημάτων της*
Καθημερινής Ζωής του Λέον Τρότσκι
και των *Τετραδίων της Φυλακής* του Αντόνιο Γκράμσι

του **Θανάση Καμπαγιάννη**,
απόφοιτου ΠΜΣ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης
και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Οι ιδέες του Γκράμσι σημάδεψαν τον εικοστό αιώνα, τόσο στο επίπεδο της πολιτικής σκέψης, όσο και σ' αυτό των κοινωνικών επιστημών. Το γεγονός δεν πρέπει να ξενίζει, αν αναλογιστούμε το βιογραφικό του. Ο Γκράμσι υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους επαναστάτες μαρξιστές στη Δυτική Ευρώπη το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Για την ακρίβεια, ο Γκράμσι ήταν ένας επαγγελματίας επαναστάτης. Από τη στιγμή που οι ανάγκες των σπουδών του τον έφεραν στο Τορίνο, στο κέντρο δηλαδή μιας μαζικής και μαχητικής βιομηχανικής εργατικής τάξης, και με την ένταξή του στο ΣΚ Ιταλίας, ο Γκράμσι εγκαινίασε μια περίοδο ακτιβισμού και επαναστατικής δράσης, που δεν θα έληγε παρά μόνο με τη σύλληψη και τη φυλάκισή του από το φασιστικό καθεστώς του Μουσολίνι το 1926. Οι πολλαπλές και διαφοροποιούμενες αναγνώσεις του έργου του ομονοούν τουλάχιστον στο γεγονός ότι ο Γκράμσι, κατά τη διάρκεια της πολύχρονης φυλάκισής του, δεν απαρνήθηκε ποτέ τις ιδέες του και πέθανε όπως ακριβώς έζησε, ως αδιόρθωτος ριζοσπάστης, ως αθεράπευτος κριτικός της καπιταλιστικής τάξης. Η συμμετοχή του στο εργοστασιακό κίνημα του Τορίνου τη διετία 1919-1920 ως εκδότης του *Ordine Nuovo* και η μακρόχρονη στράτευσή του στην Αριστερά και κατόπιν στην οικοδόμηση του ΚΚ Ιταλίας ήταν σίγουρα οι κορυφαίες στιγμές του επαναστατικού του ακτιβισμού.

Όμως ο Γκράμσι δεν υπήρξε μονάχα ένας ενεργός αγωνιστής της Αριστεράς, αλλά και ένας από τους γονιμότερους στοχαστές της. Στο έργο του, τόσο κατά την διάρκεια της ενεργής πολιτικής του στράτευσης, όσο και στο διάστημα της φυλάκισής του, βρίσκει κανείς βαθιές εννοήσεις, συχνά πρωτοποριακές στο επαναστατικό μαρξιστικό ρεύμα στο οποίο συμμετείχε, για τη φύση και τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, για το κράτος, για το φαινόμενο της εθνικής συγκρότησης, για τη λειτουργία των διανοουμένων. Οι άξονες αυτού του έργου, αυτής της πλούσιας διανοητικής προσπάθειας, επηρέασαν τις στρατηγικές

συζητήσεις στο εσωτερικό της Αριστεράς καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, αλλά και γονιμοποίησαν ευρύτερα πεδία κοινωνικής και πολιτικής σκέψης. Αν, σύμφωνα με τα λόγια του εισαγγελέα που τον καταδίκασε, η προσπάθεια ήταν «αυτός ο εγκέφαλος να εμποδιστεί να λειτουργεί για 20 χρόνια»,¹ μπορούμε σήμερα με βεβαιότητα να πούμε ότι οι φασίστες δεσμοφύλακές του απέτυχαν σε τούτο τον στόχο.

Η ειρωνεία της πορείας της σκέψης του Γκράμσι συνοψίζεται στο ότι αυτή γονιμοποιούσε ευρύτερα γνωστικά και επιστημονικά πεδία, στο μέτρο που απομακρυνόταν από τις συνάφειες μέσα στις οποίες διατυπώθηκε. Ήταν μάλιστα η ανάγνωση της θεωρίας του Γκράμσι για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της επαναστατικής διαδικασίας στη Δύση που έπαιξε τον αποφασιστικό ρόλο σ' αυτή την εξέλιξη. Η άποψη του Γκράμσι ότι στη Δύση, σε αντίθεση με την «καθυστερημένη» Ανατολή, θα χρειαστεί μια πρωτοφανέρωτη συγκέντρωση ηγεμονίας των υποτελών τάξεων για την κατάκτηση της εξουσίας, έφερνε εμφατικά στο προσκήνιο τα ζητήματα του εποικοδομήματος και της ιδεολογίας. Η άποψη αυτή αναγνώστηκε ως αντιπαραθετική των θέσεων του «ορθόδοξου» κομμουνιστικού κινήματος, των θέσεων του Λένιν για να είμαστε σαφέστεροι, στα πλαίσια της θεωρίας που ήθελε την Οκτωβριανή Επανάσταση ένα coup d' Etat, μια πραξικοπηματική νύχτα των οδοφραγμάτων. Στην Αριστερά, οι θεωρητικές αυτές κατασκευές του Γκράμσι στάθηκαν αφορμή για μια πλατιά συζήτηση για τη φύση του Κράτους, αλλά τελικά νομιμοποίησαν την εγκατάλειψη της επαναστατικής στρατηγικής από τα κυριότερα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης. Στην Ακαδημία, οι εξελίξεις αυτές άνοιξαν τον δρόμο για μια πλατύτερη χρήση του γκραμισιανού έργου. Τα κείμενα του Γκράμσι για την κουλτούρα και τη γλώσσα χρησίμευσαν κατά κόρον σε διανοητές που

¹ Chris Harman, Chris Bambery, *Αντόνιο Γκράμσι – Η ζωή και οι ιδέες ενός επαναστάτη*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2007, σελ. 41.

ανακάλυψαν τον πλούτο των ενοράσεων του φυλακισμένου Γκράμσι, δεκαετίες πριν η γλωσσολογική στροφή ανοίξει τις σχετικές συζητήσεις. Παρομοίως πλούσια στάθηκε η συμβολή της σκέψης του Γκράμσι στις διεθνείς σχέσεις, καθώς και στην πολιτικοεπιστημονική αναζήτηση για το έθνος. Όμως, σε μια εποχή που η ουσιοκρατία των κειμένων και των νοημάτων τους διέρχεται βαθιά αμφισβήτηση, οι διαδοχικές αναγνώσεις του έργου του Γκράμσι, αποξενωμένες πλέον από το ιστορικό και ιδεολογικό του πλαίσιο, σήμαναν το *de facto* ξαναγράψιμό του.

Σκοπός αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι η αποκατάσταση μιας χαμένης πολιτικής ορθοδοξίας, αλλά η υπενθύμιση του πλαισίου στο οποίο ξεδιπλώθηκε η γκραμσιανή σκέψη. Αρωγός μας σ' αυτή την προσπάθεια θα σταθούν τα πολιτιστικά κείμενα του Λέον Τρότσκι, που περιλαμβάνονται στον τόμο με τον τίτλο *Προβλήματα της καθημερινής ζωής*, και που επανεκδόθηκαν φέτος στα ελληνικά. Ο Λέον Τρότσκι, ηγετική μορφή της Οκτωβριανής Επανάστασης και μετέπειτα ο σκληρότερος επικριτής της γραφειοκρατικοποίησής της, δεν χρειάζεται συστάσεις. Λίγα λόγια απαιτούνται όμως για το συγκεκριμένο έργο του: το 1923, με πρωτοβουλία του Τρότσκι, εικοσιπέντε εργάτριες και εργάτες, μέλη του μπολσεβίκικου κόμματος στη Μόσχα, συγκεντρώνονται για να συζητήσουν τα προβλήματα της καθημερινής ζωής στη μετεπαναστατική Ρωσία. Θέματα θεωρητικά δευτερεύοντα, όπως ο αλκοολισμός, οι σχέσεις ανδρών-γυναικών και η οικογένεια, το θρησκευτικό συναίσθημα, η ποιότητα του ρωσικού τύπου, το υβριστικό λεξιλόγιο γίνονται αντικείμενο συζήτησης και προβληματισμού. Τα στενογραφημένα πρακτικά των συνεδριάσεων δημοσιεύονται μαζί με τη σειρά των άρθρων του Τρότσκι, που πρωτοεμφανίζονται στην Πράβδα. Οι τίτλοι των άρθρων είναι ενδεικτικοί: «Απ' την παλιά οικογένεια στην καινούργια», «Ο άνθρωπος δεν ζει μόνο με "πολιτική"» «Η βότκα, η Εκκλησία και ο κινηματογράφος», «Οι φιλοφρονήσεις και η ευγένεια σαν

αναγκαίες συνθήκες για αρμονικές σχέσεις», κλπ. Όλο αυτό το υλικό συγκεντρώνεται και εκδίδεται από τις κρατικές εκδόσεις Γκοζίζντάτ.

Είναι ζήτημα άξιο ερμηνείας γιατί ο στοχασμός των Τρότσκι και Γκράμσι δεν αναγνώστηκε συγκριτικά, όταν ανάλογες απόπειρες επιχειρήθηκαν σε πολύ δυσκολότερες περιπτώσεις «διδύμων» (ας αναφέρουμε ενδεικτικά αυτή των Ρόζα Λούξεμπουργκ και Αντόν Πάνεκουκ). Κι όμως, υπάρχουν εντυπωσιακές συνάψεις στις σκέψεις που διατρέχουν τα *Προβλήματα της καθημερινής ζωής και τα Τετράδια της Φυλακής*. Ας ψηλαφήσουμε κάποιες από αυτές.

Στο άρθρο του «Ο άνθρωπος δεν ζει μόνο με πολιτική», ο Τρότσκι εντοπίζει τα αίτια των σύνθετων πολιτιστικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει το ρωσικό προλεταριάτο, στην πορεία της ιστορικής του διαμόρφωσης. Η αλματώδης και συμπυκνωμένη ανάπτυξη του ρωσικού καπιταλισμού σήμαναν τη δημιουργία μιας νεαρής εργατικής τάξης, με πλούσια επαναστατική δυναμική, αλλά με αναμνήσεις, παραδόσεις και συνήθειες περισσότερο αγροτικές και μικροαστικές, παρά προλεταριακές. Αυτό μπορεί να διευκόλυνε στη Ρωσία την κατάκτηση της ενότητας της εργατικής τάξης και την νίκη του Οκτώβρη, αλλά δυσκόλευε τη σοσιαλιστική οικοδόμηση. Αντίθετα, ο ευρωπαίος εργάτης, γράφει ο Τρότσκι, «απέκτησε σιγά-σιγά αυτές τις συνήθειες στα πλαίσια του αστικού καθεστώτος – αυτός είναι ο λόγος που είναι τόσο έντονα προσκολλημένος σ' αυτό το καθεστώς, με τη δημοκρατία του, την ελευθερία του κι άλλα αγαθά αυτού του είδους... Μπορούμε να πούμε ότι όσο περισσότερο η ιστορία μιας χώρας και επομένως και η ιστορία της ίδιας της εργατικής τάξης, είναι πλούσια, όσο περισσότερο συναντάμε σ' αυτή αναμνήσεις, παραδόσεις, συνήθειες, κι όσο περισσότερο παλιές είναι οι κοινωνικές ομάδες, τόσο πιο δύσκολο είναι να πραγματοποιηθεί η ενότητα της εργατικής τάξης». Και καταλήγει ο Τρότσκι: «Η ιστορία δεν δίνει τίποτα δωρεάν. Όταν κάνει σκόντο σε κάτι, στην πολιτική, το

ξανακερδίζει αλλού, στην κουλτούρα. Όσο πιο εύκολο (σχετικά εννοείται) στάθηκε στο ρωσικό προλεταριάτο να κάνει την επανάσταση, τόσο πιο δύσκολο θα του είναι να πραγματοποιήσει τη σοσιαλιστική οικοδόμηση».²

Ας θυμηθούμε την τόσο συναφή γκραμσιανή διατύπωση: «Στην Ανατολή το κράτος ήταν το παν... στη Δύση... το κράτος δεν ήταν παρά ένα εξωτερικό χαντάκι πίσω από το οποίο υπήρχε ένα ισχυρό σύστημα οχυρών και προχωμάτων».³ Μπορεί οι δύο στοχαστές να θεμελιώνουν τη διαφοροποίηση Ανατολής – Δύσης σε διαφορετικά σημεία – ο μιν Τρότσκι στην ιστορία της εκάστοτε χώρας και των κοινωνικών της τάξεων, ο δε Γκράμσι στη φύση του κράτους της κάθε κοινωνίας – ωστόσο το συμπέρασμά τους είναι κοινό: η επαναστατική διαδικασία στη Δύση θα απαιτήσει μεγαλύτερη ιδεολογική και πολιτική προεργασία από ό,τι στην Ανατολή. Για την ακρίβεια, η άποψη αυτή ήταν κεντρική στην προσπάθεια των ρώσων ηγετών της Κομμουνιστικής Διεθνούς να αποτρέψουν τα νεαρά και άπειρα ΚΚ από τον ιδεολογικό αναχωρητισμό και να τα μετατρέψουν σε οργανισμούς ενεργητικής, πολιτικής παρέμβασης στην πλειοψηφία της εργατικής τάξης. Η αντιπαράθεση του Γκράμσι με τον αριστερισμό του Μπορντίγκα, αλλά και του πρώιμου εαυτού του, θα σημαδέψει έτσι καθοριστικά την πολιτική του σκέψη.

Πως διεξάγεται αυτή η ιδεολογική προεργασία; Πώς γίνεται, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Γκράμσι, «η ενιαία εθνική επεξεργασία μιας ομοιογενούς συλλογικής συνείδησης»;⁴ Πώς δημιουργείται «ένα κοινό πολιτιστικό πεδίο, μια κοινή γλώσσα, κοινοί τρόποι λογισμού ανάμεσα σε πρόσωπα που δεν είναι επαγγελματίες διανοούμενοι»;⁵ Η μέθοδος του Γκράμσι και του Τρότσκι υπάρχει, κατά

² Λέον Τρότσκι, *Προβλήματα της καθημερινής ζωής*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 2007, σελ. 32-33.

³ Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, Ηριδανός, Αθήνα (:), σελ. 127-128.

⁴ Αντόνιο Γκράμσι, *Η οργάνωση της κουλτούρας*, ²Στοχαστής, Αθήνα 2005, σελ. 73.

⁵ Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και Παρόν*, ²Στοχαστής, Αθήνα 2005, σελ. 122.

τη γνώμη μας, στα κείμενά τους για τη δημοσιογραφία. Ο Γκράμσι ξεκαθαρίζει εξ αρχής για τι πράγμα μιλάει, γράφοντας ότι η καλή διαχείριση μιας εφημερίδας προδικάζει την ικανότητα διαχείρισης της κρατικής εξουσίας. Ο Τρότσκι αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο των *Προβλημάτων* στον τύπο, εκφράζοντας τον φόβο ότι «ο ερμητισμός του περιεχομένου και της μορφής της προπαγάνδας, η δημιουργία μιας συνθηματικής, απρόσιτης γλώσσας του Κόμματος» απειλεί να το αποξενώσει από τις μάζες.⁶

Δύο είναι, σύμφωνα με τον Τρότσκι και τον Γκράμσι, οι άξονες πάνω στους οποίους χτίζεται οποιαδήποτε στρατηγική ηγεμονίας. Ο πρώτος άξονας είναι η εκκίνηση από το υπάρχον, ο δεύτερος άξονας είναι η συστηματική και επίμονη εργασία για την αλλαγή του.

«Χρειάζεται να επισύρουμε αποφασιστικά την προσοχή μας στο παρόν έτσι όπως είναι, αν θέλουμε να το μεταβάλουμε», γράφει ο Γκράμσι.⁷ «Ένα εργατικό κράτος δεν είναι ούτε πνευματική τάξη ούτε μοναστήρι. Παίρνουμε τους ανθρώπους όπως τους δημιούργησε η φύση και όπως εν μέρει τους διέπλασε κι εν μέρει τους σακάτεψε η παλιά κοινωνία. Μέσα σ' αυτό το ζωντανό ανθρώπινο υλικό, ψάχνουμε να βρούμε σε ποιο σημείο μπορούμε να στηρίξουμε το μοχλό της επανάστασης», συμπληρώνει ο Τρότσκι.⁸ Είναι από αυτή τη συναντίληψη που πηγάζει η πληθώρα των παρόμοιων – σχεδόν πανομοιότυπων – παρατηρήσεων των δύο στα ζητήματα της δημοσιογραφίας. Οι εφημερίδες και οι επιθεωρήσεις πρέπει να είναι «προσαρμοσμένες στα μέτρα του αναγνώστη»,⁹ να είναι προσεγμένες και χρηστικές από άποψη εξωτερικής εμφάνισης, να μιλούν απλά και κατανοητά, χωρίς νύξεις και μασημένη τροφή, να μην περιέχουν άγνωστα ονόματα, συντμήσεις και

⁶ Λέον Τρότσκι, ο.π., σελ. 53.

⁷ Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και Παρόν*, ο.π., σελ.11.

⁸ Λέον Τρότσκι, ο.π., σελ. 72.

⁹ Αντόνιο Γκράμσι, *Η οργάνωση της κουλτούρας*, ο.π., σελ. 70.

αρκτικόλεξα ακατανόητα για τους αναγνώστες. Πρέπει να ενδιαφέρονται για τις σκέψεις της μάζας των αναγνωστών, όσο καθυστερημένες κι αν φαίνονται αυτές. Το δικαστικό χρονικό, το υγειονομικό δελτίο πρέπει να κατέχουν περίοπτη θέση στον τύπο: δεν αποτελούν υπόκλιση σε κάποια ταπεινή περιέργεια των μαζών, αλλά πεδίο παρέμβασης και προπαγάνδας για το εργατικό κράτος και το κομμουνιστικό κόμμα, για τον σύγχρονο Ηγεμόνα.

Αν ο πρώτος άξονας μιας ηγεμονικής στρατηγικής είναι η αναγνώριση της «έγκυρης πραγματικότητας»,¹⁰ ο δεύτερος είναι η συνειδητή, συστηματική και επίμονη προσπάθεια για την αλλαγή της. Η κατανόηση της «κοινής γνώμης», όπως τη συνέλαβε ο Γκράμσι, δεν σημαίνει την υπόκλιση στο επίπεδο συνειδητοποίησης που αυτή ορίζει. Έτσι, ο Τρότσκι εξηγεί ιστορικά την βαναυσότητα στις ανθρώπινες σχέσεις, την υποταγή της γυναίκας στα πλαίσια της ρωσικής κοινωνίας, το υβριστικό λεξιλόγιο. Όμως δεν επιφυλάσσει παρά μόνο ειρωνεία «σε ορισμένες “προσωπικότητες” που θεωρούν καθήκον τους να εκφράζονται με αγροίκο τρόπο, βλέποντας σ’ αυτό ένα μέσο για να έρθουν σε επαφή με την αγροτιά».¹¹ Πουθενά δεν είναι αυτό πιο έντονο απ’ ό,τι τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του Γκράμσι. Για να καταστεί κυρίαρχη μια ομάδα κοινωνικά και ιδεολογικά κυριαρχούμενη, απαιτείται μια διαδικασία κοπιαστική, μια δοκιμασία ψυχοφυσική και νευρομυική. «Θα χρειαστεί να αντισταθούμε, γράφει ο Γκράμσι, στην τάση να κάνουνε εύκολο ό,τι δεν μπορεί να γίνει τέτοιο χωρίς να το παραποιήσουμε».¹² Η στρατηγική της ηγεμονίας δεν συνίσταται σε μια διάχυση της πρωτοπορίας στη μάζα, αλλά σε μια οργανική, διαλεκτική σχέση, που στο τέλος του δρόμου συνεπάγεται την ιδεολογική και πολιτική εξύψωση της μάζας σε ένα ανώτερο επίπεδο.

¹⁰ Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, ο.π., σελ. 74.

¹¹ Λέον Τρότσκι, ο.π., σελ. 105.

¹² Αντόνιο Γκράμσι, *Η οργάνωση της κουλτούρας*, ο.π., σελ. 36.

Αυτή η μέθοδος κατάκτησης της ηγεμονίας δεν περιορίζεται στα ζητήματα της πολιτικής και της ιδεολογίας αλλά απλώνεται στα ήθη, τις συνήθειες, τον τρόπο ζωής, σ' όλες τις όψεις αυτού που αποκαλούμε κουλτούρα ενός πληθυσμού. Ίσως τα πιο εντυπωσιακά κείμενα του Τρότσκι είναι αυτά στα οποία αναφέρεται στην αλλαγή των συνηθειών και του τρόπου ζωής στη μετεπαναστατική Ρωσία, όταν η γκραμσιανή στρατηγική της ηγεμονίας εφαρμόστηκε όχι ως διανοητικό γύμνασμα, αλλά ως βιωμένη, μαζική κοινωνική εμπειρία. Ποιά πρέπει να είναι η άποψη των κομμουνιστών για τις τελετές βάφτισης, γάμου και κηδείας, όταν το εργατικό κράτος δεν είναι πια ένα μακρινό όνειρο, αλλά μια ζωντανή πραγματικότητα; Ποιά πρέπει να είναι η νέα δομή της οικογένειας; Γιατί οι εργάτες και οι αγρότες εξακολουθούν να πηγαίνουν στην Εκκλησία; Η κατάσταση δικαιώνει την εκτίμηση του Τρότσκι πως όλα τα πολιτισμικά προβλήματα που δεν έλυσε η ρωσική εργατική τάξη πριν την κατάληψη της εξουσίας, εμφανίζονται τώρα μετά από αυτή.

Ο Τρότσκι ξεκινά την ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης με μια τυπικά γκραμσιανή μέθοδο, ξεχωρίζοντας τί μέσα σ' αυτή συνιστά κυρίαρχη ιδεολογία και τί νόμιμη και φυσική ανάγκη των μαζών. Η επιστημονική και κριτική προπαγάνδα δεν λύνει από μόνη της το πρόβλημα. Η Εκκλησία στηρίζει τις θρησκευτικές της τελετές «στην ανάγκη του ανθρώπου να δώσει έμφαση, να γιορτάσει, να ορίσει τα βασικά σημεία της ζωής», τη γέννηση, τον γάμο, τον θάνατο.¹³ Εκεί, η Εκκλησία έχει να προσφέρει ένα ολόκληρο τελετουργικό. «Η Εκκλησία, συνεχίζει ο Τρότσκι, δρα με θεατρικές παραστάσεις πάνω στην όραση, την ακοή, την όσφρηση (με το λιβάνι!) και, μέσα απ' αυτά, επιδρά στη φαντασία. Η ανάγκη του θεάματος στον άνθρωπο, το να βλέπει δηλαδή και να ακούει κάτι ασυνήθιστο, χρωματιστό, κάτι που να ξεφεύγει από τη

¹³ Λέον Τρότσκι, ο.π., σελ. 90.

καθημερινή μονοτονία, είναι πολύ μεγάλη, είναι αξερίζωτη».¹⁴ Για τον Τρότσκι, καμιά στρατηγική ηγεμονίας του εργατικού κράτους δεν μπορεί να υπερισχύσει μόνο με διοικητικά μέτρα ή οργανωτικές απαγορεύσεις, ούτε μόνο με την επίμονη ιδεολογική προπαγάνδα. Ο μηχανισμός πολιτιστικού μετασχηματισμού των λαϊκών – αγροτικών μαζών δεν λειτουργεί μόνο μοριακά, αλλά και οργανικά, υποστηρίζει ο Γκράμσι, επαινώντας τον Πάπα, που φαίνεται να γνωρίζει καλά αυτή τη διαδικασία. Γι' αυτό, το εργατικό κράτος δεν πρόκειται να κερδίσει σ' αυτό το ιδιότυπο *bras-de-fer* ηγεμονίας με την Εκκλησία, αν δεν αντιπαραθέσει στις θρησκευτικές τελετές το δικό του τελετουργικό βάφτισης, γάμου, κηδείας, αν δεν αντιπαραθέσει έναν καινούργιο συμβολισμό που η φόρμα του μπορεί να ομοιάζει με τη θρησκευτική τελετουργία, αλλά στην πραγματικότητα θα μετασχηματίζει επαναστατικά και οργανικά τις φυσικές και νόμιμες επιθυμίες των μαζών. Το ίδιο και στην οικογένεια: ο μετασχηματισμός της θα είναι αποτέλεσμα ενός συνδυασμού ιδεολογικής προπαγάνδας, μιας οικονομικής πολιτικής που θα κοινωνικοποιεί την εξατομικευμένη οικιακή εργασία και μιας μαζικής πρωτοβουλίας από τα κάτω που – σε κάποια στιγμή – θα γενικευτεί με μια κρατική, σοβιετική παρέμβαση από τα πάνω.

Με αφορμή τις θρησκευτικές τελετές και την αντικληρική προπαγάνδα, ο Τρότσκι παρατηρεί: «το θεατρικό τελετουργικό δρα πάνω στο συναίσθημα και τη φαντασία, η επίδρασή του συνεπώς είναι πιο μεγάλη».¹⁵ Στα κείμενά του για τον Μακιαβέλι και το κράτος, ο Γκράμσι γράφει: «οι λαϊκές δοξασίες, είτε οι δοξασίες του τύπου των λαϊκών δοξασιών, έχουν την ισχύ υλικής δύναμης».¹⁶ Πεποίθησή μας είναι ότι πίσω από τις δύο αυτές φράσεις βρίσκεται η εξηγητική αιτία της

¹⁴ Ο.π., σελ. 75.

¹⁵ Ο.π., σελ. 91.

¹⁶ Αντόνιο Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, ο.π., σελ. 66.

συνάφειας ανάμεσα στα *Προβλήματα* και στα *Τετράδια*. Τρότσκι και Γκράμσι μοιράζονται την ίδια θεωρία για τον ιστορικό υλισμό και τη διαλεκτική. Αποδέχονται το μαρξιστικό σχήμα βάση – εποικοδόμημα, αλλά απορρίπτουν την εκχυδαϊσμένη, οικονομίστικη ερμηνεία του. Για τον Γκράμσι, όπως και για τον Τρότσκι, τον Λένιν, τη Ρόζα Λούξεμπουργκ, τον Λούκατς, τη γενιά εκείνη των μαρξιστών που εναντιώθηκε στη ντετερμινιστική εκδοχή του εξελικτικού μαρξισμού της Δεύτερης Διεθνούς, «οι άμεσες οικονομικές κρίσεις δεν παράγουν από μόνες τους βασικά γεγονότα. Το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να δημιουργήσουν ένα έδαφος πιο ευνοϊκό για τη διάδοση ορισμένων τρόπων σκέψης».¹⁷ Το αποφασιστικό στοιχείο παραμένει ο υποκειμενικός παράγοντας, γι' αυτό και, αν και δεν αφίστανται από το παραδοσιακό σχήμα βάση – εποικοδόμημα, υιοθετούν μια εκδοχή του ιστορικού υλισμού, στην οποία όχι μόνο η οικονομία, αλλά και η πολιτική μπορεί να κυριαρχεί «σε τελευταία ανάλυση». Για να χρησιμοποιήσουμε ξανά τον Γκράμσι, ένας καινούργιος ομοιογενής, ιστορικός οικονομικο-πολιτικός συνασπισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί, αν οι απαιτήσεις της οικονομίας διαβαστούν και κατανοηθούν από μια κατάλληλη πολιτική πρωτοβουλία που θα συγκρουστεί με το παραδοσιακό εποικοδόμημα.¹⁸

«Οι διεθνείς διαφωνίες που ένωναν και διαχώριζαν τη Λούξεμπουργκ, τον Λένιν, τον Λούκατς, τον Γκράμσι, τον Μπορντίγκα ή τον Τρότσκι αντιπροσώπευαν την τελευταία μεγάλη στρατηγική συζήτηση στο ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα».¹⁹ Μ' αυτή τη φράση κλείνει ο Πέρυ Άντερσον την εργασία του *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι* κι έχει δίκιο. Στην περίπτωση μας, οι διαδρομές των *Προβλημάτων* και των *Τετραδίων*, αν και συναφείς, παρέμειναν ασύμπτωτες, καθώς έπεσαν θύμα της υποχώρησης της επαναστατικής παλίνρροιας στα τέλη της δεκαετίας

¹⁷ Ο.π., σελ. 90-91.

¹⁸ Ο.π., σελ. 70.

¹⁹ Πέρυ Άντερσον, *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, Μαρξιστική Συσπείρωση, Αθήνα 1985, σελ. 90.

του '20 και τη δεκαετία του '30. Οι θέσεις του Γκράμσι το 1926 για τη σύγκρουση γραφειοκρατίας – Αντιπολίτευσης στη Σοβιετική Ένωση ήταν το πρώτο κρούσμα αυτής της υποχώρησης. Πέντε χρόνια αργότερα, οι στοχασμοί του Τρότσκι και του Γκράμσι θα συναντηθούν ξανά, αυτή τη φορά σε σύγκρουση με την πολιτική της Γ' Περιόδου και του σοσιαλφασισμού, που αρνούταν κάθε ενιαιομετωπική πολιτική των εργατικών οργανώσεων απέναντι στον επελαύνοντα φασισμό, δηλαδή κάθε ηγεμονικό σχέδιο για το παγκόσμιο εργατικό κίνημα. Όμως, πλέον, η ισχυροποίηση του φασισμού στην Ιταλία και η άνοδος του σταλινισμού στη Ρωσία καθιστούν τη συνέχεια της συζήτησης απαγορευμένη, με τον Γκράμσι έγκλειστο στις φυλακές του Μουσολίνι και τον Τρότσκι εξόριστο σ' ένα μικροσκοπικό νησί στα ανοιχτά της Ινσταμπούλ. Ακόμα χειρότερα, κανείς από τους δύο πρωταγωνιστές της εισήγησής μας δεν θα καταφέρει να γλιτώσει τη ζωή του από το δολοφονικό μένος των διωκτών του.

Η ανακάλυψη του Γκράμσι τη δεκαετία του '50 και του '60 έγινε με όρους που ουσιαστικά αποσιώπησαν το διεθνές πλαίσιο της προβληματικής του, καθώς βασικός στόχος της ηγεσίας του ΙΚΚ ήταν η θεμελίωση του Γκράμσι ως του θεωρητικού της ιταλικής ιδιαιτερότητας και του «εθνικού δρόμου για τον σοσιαλισμό». Όμως, η πορεία της γκραμσιανής σκέψης στον εικοστό αιώνα, αλλά και η ίδια της η προβληματική, δείχνουν ότι οι αναγνώσεις των κειμένων υπόκεινται και αυτές στους κανόνες της «κοινής γνώμης» και στους διαμορφούμενους κάθε φορά κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς συσχετισμούς. Διαφορετικοί συσχετισμοί μπορούν να σημάνουν και διαφορετικές αναγνώσεις που θα «ξαναγράψουν» το γκραμσιανό παλίμψηστο, πάντα (όπως θα συμπλήρωνε ο Γκράμσι) με την κρίσιμη διαμεσολάβηση

πολιτικών πρωτοβουλιών. Αυτές εξάλλου είναι και οι μόνες που μπορούν να παραγάγουν «ριζοσπαστικά ιστορικά γεγονότα».²⁰

²⁰ Αντόνιο Γκράμσι, *Παρελθόν και Παρόν*, ο.π., σελ. 15.